

ԲԵՐՈՅՆԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԵՐԿԱՆ, ԲՐՈՒԵՍՏԳԻՏՆԿԱՆ

Ի. ՅԱՐԻ 1906

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 ռբ.:
Վեցամսեայ 6 ֆր. ոսկի — 2 ռբ. 50 կ.:
Մեկ թիւ. Կարծե 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻՒ 2 ՓԵՏՐՈՒԿԱՐ

Ո Ր Ս Ո Ր Մ Ն Ե Չ Ա Ն

Պ Ա Տ Ս Ա Կ Ա Ն

ԷՃ ՄԸ ՀԱՅ ԵՐԱՅԿՈՒՆԵՆԵՆ ՀՆԵԿՈՅՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՆԵՆ*

Հայժմ գործախառնար աշ-
քես վրիպած էր Ս.
Boissevain Ein verschobenes Fragment
des Cassius Dio (Her-
mes, Bd. 25, 1890,
էջ 329—339) յա-
գուածն, ուր կ'ապա-
ցուցուի թէ Դիոն
կասեօրնո՛ւ աւրինեան
պերի յրթոթեան քա-
ղաւածդըին մէջ գտնուած աւ Ուրսինոսէ Թիւ 77-ով
շշանակուած հաստկոտորն, որ առ հասարակ Ուր-

սինոսէ եւ Leunclaviust սիսեալ՝ Սեպտիմիոս Սեւե-
րոսի պարթեւական պատերազմին վրայօր համա-
րուելով՝ 75* գրքին (75, 9, 6) մէջ զգետեղուած
էր, աւրինեան քաղաւածդըին շարադասութեան
կարգին յայելով՝ կը վերաբերի Տրայանոս պար-
թեւական պատերազմին եւ հաւանորէն՝ քրիստոսէ
կտըր 116 թուականին։ Սաստիկ կտոր կտոր եղած
հաստկոտորն է. «Առ Վաղարշ, որդի Սանատրիդ,
որ կանխաւ մատուցեալ էր ի պատերազմ՝ ընդդէմ
Սեւերոսի՝ եւ յառաջ քան զմասնին ի կռիւ իրե-
դրեաց եւ ընկալաւ հայաստի իւր խաղաղութեան,
առաքեաց [Տրայանոս] հրեշտակս եւ շնորհեցաւ
նմա մի մասն Հայոց»։

Սեւերոս այն զօրապետներէն մէկն էր, որոնց
պաշտօն ինկաւ՝ նուաճել այն ապստամբութիւնը,
որ Տրայանոս կռնակը ծագած էր՝ երեք նորակազմ
Սիւլաքեաց, Սարսեսեան եւ Հայաստան գաւառ-
ներուն մէջ։ Հարկ է որ Տրայանոս զրուսթիւնը
բաւականաչափ վառանդաւոր համարած ըլլայ, այն-
պէս որ պատշաճ տեսած է՝ ետ դառնալ, խաղա-
ղութեան ստեղծ իր աւատական իշխանութիւն
վաղարշի տօրուած — ըստ այժմ նորակազմ գաւառ-
աւն բաժնուած — «մի մասն Հայոց», բաւածն են
Երոփաց եւ Կորդուաց նախկին թագաւորութիւն-
ները, որոնք Վպպիանոս վկայութեան համեմատ՝
իւր ստեղծներն, այս է՝ Անտոնինոս Պիտի կայսրու-
թեան ստեղծ՝ Փոքր Հոյս՝ առուամբ կը կուտակ-
րուէին իրր գաւառաւ կապալաւորվիցոյ, մինչ հին Փոքր
Հայքն՝ Եփրատայ արեւմտեան կողմէ՝ շատեց ար-

* Այս տիտղոսը տալ պատշաճ նամարեցանք
Պրոքս. Մարքուարտի «Յաւելուածք եւ սրբագրութիւնք»
անուան տակ իւր Untersuchungen zur Geschichte von
Eran (Philologus Supplementband X, erstes Heft) ուսում-
նասիրութեան կցած այն կտորին, որ 218—240 էջերը
կը բռնէ։ Այս Յաւելուածն՝ Արշակունեաց նոյն ատե-
նուան պատմութեան վրայ նոր լրս փնտելով՝ նետա-

ընթակաւն է։ Այս պատմաբան՝ ամբողջական թար-
գմանութեամբ կը ներկայացնենք մեր ընթերցողաց։ Պա-
տմոն առնիւս կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը յար-
գելի լուսաշապիտին՝ որ ուսումնասիրութիւնս ի դա-
պարակ լիւած՝ նամա՛ էր սրբազական թնոթեցն մեր
տրամադրութեան տակ զնէ։
ԽՄԲ.:

(297ին), Միայն պայտեով կրնանք բերանել թէ ինչպէս Մալաղաս կրնար ըսել թէ Մաքսնա-տիոն այն է՝ Գաւորեան Մաքսիմիանոս, Պարսկա-Տայրեն ինչ ինչ երկիրներ առած եւ դանիք Հռովմայեցոյ իշխանութեան Տապանդեցոյցած ըլլալ՝ անուանելով զանոնք՝ Հռովմական Նաւլին եւ երկրորդ Հայքը՝ Մաղաղաս շքութեան եւ Փոքր Հայքը, այս է՝ միջին՝ Մաղաղիկոսեան աղբը, ըսուածը — որ եփրատայ արեւելեան կողմն է եւ զոր Գաղթիոն վերստին ձեռք առնուց — Տին Փոքր Հայքի հետ, որ եփրատայ արեւմտեան կողմն է։ Այս Տին Փոքր Հայքն առաջին անգամ Գիովղե-տիանոս Կապպադովկիայէն բաժնեց եւ առանձին գաւառ մ'ըսաւ, որ Թեոդոս Նաւաշոյ ասեմին (ընդ մէջ 378ի եւ 386ի) երկու գաւառի բաժնուեցաւ՝ Առաջին Հայք եւ երկրորդ Հայք անուանով։¹ Իսկ Վաղարշ՝ գահին վերանստին, որ Հայոց պատմաւ բուրեան գլուխն ածած էր, ուրիշ մէկ չէ, բայց եթէ ուրիշեան յաշոր կտորին մէջ յիշուած Վաղարշն, որ պարթեւներով ու թաւաշաւ յորդոնք՝ Ալաններն, որ Ալաններն ու Մարաց (Մարպասա-կան) աշխարհներն աւերեց ետքը՝ Հայաստան յար-նակով էին (134ին կամ 135ին յետ ԲՏ.)։ Արեւն Գուշարիք (Gesch. Irans S. 147) այս Վաղարշն՝ Հայոց Խեթար համարած է։ Աբդիանոս երեք գաւառներէն հրաժարած ու զանոնք թողած առանձն՝ Վաղարշ ճանչցուած պիտի ըլլայ իբրեւ ար-քայ Հայոց, զոր կ'անուանէին կենսադէրին (ԳԼ 21) յաջորդ տողը։ «Թուլ առաւ Հայոց որ Թագաւոր ունեան, մինչ Տրայիանոս ասեմ հրեշտակ ունե-ցած էին», իսկ Մեծ Հայքէն անշտա մնացած է իր այն իշխանապետութիւնն, զոր մինչեւ նոյն ասեմն ունէր։ Այս երկիրն Թերեւս ի սկզբան՝ նման 54ին եղածին՝ իբր յառուկ աւաւապան իշխանութիւն մը հպատակ ու հաւատարմ իշխանի մը արուած ըլլալ եւ յետոյ Սոյեմսի Հայոց Մեծոյց գահէ ճոտելուն ասեմն՝ Պիոսի օրովը՝ Կապպադովկիոյ հետ միա-ցուած։

Այս բուռածներէն ինքնին իսկ կը հետեւի թէ ուրիշեան Բ. 77 հաստիկութիւնն մէջ յիշուած Ստեփոր-իճ՝ Վաղարշի Տայրը, նոյն է Ստիգրատի իշխած Հայոց Ստեփոր-ի թագաւորին հետ։ Եթէ ու ինքնին կը հետեւի որ Ստիգրատի այս յիշուածն ալ առնուած է Առիտիոն Պալիս-իոնէին։ Այսպէս հիմայ ալ Boissvain² իւր Գիտնի հրատարակու-թեան մէջ (12. Գ, էջ 218/19 Ժան. Ե) ինչ մէկ-

պակա Սեպտիմիոս Սեւերոսի ժամանակն ինքու-ցած չըլլային ուրիշեան Բ. 77 հաստիկութիւնն, որ իրեն հետ Սանատրուկ թագաւորն ալ հոն չէինց, անտարակոյց այն հետեւեալ թիւին շատուց հանուած կ'ըլլար՝ Ստիգրատի ըսլ գահունած համանման տեղ-ւոյն միջնորդութեամբը։ Ուրեմն Առիտիոն Հայոց Սանատրուկ թագաւորը կը յիշէ Տրայիանոս պար-թեւական պատերազմին նախապատմութեանը մէջ, ուր հարկ է որ աւանդած ըլլայ Հայոց պատմա-թիւնը՝ սկսեալ Տրդատայ պատմութեան եւ Հայոց թագաւորութեան վարչական յարաբերութեան վերջնական կորագործումէն՝ ի ձեռն Ներսիի (66 յետ ԲՏ.)՝ մինչեւ Տրայիանոս օրովը ծագած ան-համանմանութեան վարչական յարաբերութեան իսկուր Բ. արքային (112 յետ ԲՏ.)՝ Սեպտիմիոս արքային անմիջնորդական շտապորը համարելու ետք, ստոյգ չէ, բայց՝ հաւանական։ Յամենայն դէպս հիմայ պայծառ կ'ըմբռնենք թէ Հայոց թագաւոր-ութիւնը Ներսիի օրերէն սկսեալ՝ արշակունի եր-կրդովսն՝ զի մը կողմերին իրաւունքը չէր այն իմաստով, իբր թէ թագաւորութիւնը Տրդատայ գծին մէջ ժառանգական ըլլար — ապա թէ ոչ՝ Սանատրուկի անմիջնորդական պիտի յաջորդէ իւր Վաղարշ արքին եւ ոչ թէ Պարթեւոց Բակուր ար-քային մէկ արքին —, այլ հարկ է որ ի Հայս թա-գաւորական գահը հաւատարմաւորէն՝ ամեն յաջորդ հռովմական պետութեան ներկայացնէր արքային արքան արշակունի անէն մէկ կամ աւել յաբմար ընտրելու։

Ղաւկիոս Աբրահիմ օրերն ալ տեղի ունեցած է նման գաւառի մը. արք. Փրոնտոնի նոյն գաւառ-թեան վրայ տուած տեղեկութիւնն ալ հետեւ-ցուելու քի մեր բաժնը։ Փրոնտոն կայսեր դրած մէկ թուղթին մէջ, ուր կայսեր համակերպը կը քննա-գատէ — բայց այս թղթին շատ մ'անընդունել տեղերուն պատճառաւ։³ Բաժը կը մնայ կապակցու-թիւնը —, կ'երեւայ թէ այն կէտին վրայ ալ իս-տած է թէ երկու կայսերոց կառավարութեան գէժ մայրեւոյ առարկութիւնն էր՝ ինչէն։ Այնուհե-տեւ՝ ընդհատուած է մ'աւելը՝ այսպէս կը շարուն-ակէ՝ «կամ անոր համար որ Հայոց թագաւորու-թիւնն աւելն Սոյեմսի տուած էր քան Վաղարշն, եւ կամ անոր համար որ Բակուր թագաւորու-թեան դեմն էր. ոչ ապաքէն այսպիսի իտեղեղով կը մեկնէին ու կը պարզէին»։⁴ Անտոնինոս Պիոս՝ 140ի

իստութեան վրայ՝ Հայոց վերստին հաստատու թագաւոր-ութեան վրայ։ Ասոր օրմաց Շապուհ Բ. Հռովմայեցիները մառդիր ըսած պիտի ըլլայ հին չորսորդաւորն գաղնի-քին, Եսայի բաժանաձի քրտակ զործարանցաւ Թեոդո-սարեպալտ կայսեր օրով։

1 Մաղաղաս Ժ. Բ. էջ 312, 17-19։ Մաքսնիստոն (այս-ինքն՝ Գաղթիոն Մաքսիմիանոս) «ի Պարսկաստանց անշտեց յարաբերութեան եւ հպատակեց ի Հռովմայեցոյ, զորոնք առնական Նաւաշին եւ երկրորդ Հայաստան Հռովմայեցոյց»։

2 Հմմտ. Kuhn, Die städtische und bürgerliche Verfassung des röm. Reiches II 211. 243, զոր վկայութեան կը կոչէ Güterbock, Römisch-Armenien und die römi- schen Satrapien im IV. bis VI. Jahrh. S. 23.

3 Պիոսի Աստ. 69, 15, I vol. III 235 Boissvain.

4 Ստիգրատի Պալիս-իոն-ի (Սարգիս) զարթեւաց պատմութեան չէր, այլ պատմութեան պատեմագրեցն Հռովմայեցիք ընդդէմ Պարթեւոց (Հմմտ. Սեբուս, Պարթիկոսի — Պատեմագրեք ընդդէմ Պարթեյ), եւ նախ-կին պարթեւական պատերազմները մանրամասնաբար նկա-տագրութեան առնուած լին կրնար ըլլալ, վստահ օրերէն ու թերթիք զորին մէջ իստուած էր Տրայիանոս արշաւանքն վրայ (հաստիկութ. 5), ըստ այսմ զորքին 17 զորքուն մե-կնէ՝ առ նաւաւ 10 զիւր նաւերուն եւ նոյն արշաւանքին պատմութեան։ Բ. զբերն մէջ կը սկսի կրտատի արշաւան-քին պատմութիւնը (հմտ. 2), Գ. թէ մէջ պատմութեան ներ-կայ է Գաղովկիք պաշարման ի ձեռն Անտոնինոսի (հմտ. 3)։

5 Առիտիոն Պարթեւոցի հմտ. 16։ Պիոսի Աստ.

68, 17, 3 (Արքիմեան ըսալ. 51)։

7 Fronto, Ad Verum imperatorem p. 179 ed. Mai

և 144ի մէջ Հայոց Թագաւոր մը տուած էր՝
 Լաւանօրէն այս Թագաւորն է Սոյնման, զոր 164ին
 Թուրքիզէն անհաւով մէկը Հայաստան տաւ՝ Նոր-
 զեց միւս անգամ, ըսել է թէ պատերազմէ յառաջ
 մէջ մը Հայոց Մեծաց Թագաւոր եղած էր՝ Տա-
 րապիս չկայ որ այս Սոյնմանը մը կողմանէ միայն
 արշաւորէի էր, իսկ զոր կողմանէ Տաւանօրէն Եմ-
 սայի Նախկին իշխող տոհմէն էր՝ Չեղը գիտէր թէ

• Eekhel, Doctr. numm. VII 15 — Cohen II nr. 758: rex. Armen. datus (Թագաւոր տուած Հայոց), Հմմտ. Napp, De rebus imp. M. Aurelio Antonio in Oriente geestis. Dias. Bonn 1879, p. 10 n. 1. Gutschmid, Gesch. Irans S. 147. Mommsen, Röm. Gesch. V 403/4 նմա. 1:

• Ս. Եւթ. անն Μάρτυος անուն տակ (Վարէ էջ 37 նմա. 3). «Պարսեան Վերս զԹուրքիէն Խաւրէ՛ Սոյն-
 ման է Հայաստան տանելու: Եւթարկիւս առ Փոտոյ Մոս-
 94 (տե՛ս Վարէ էջ 37 նմա. 3) «Եւթայ Թագաւոր կրկին
 Մեծաց Հայոցն, Հմմտ. Napp անդ 24. Eekhel անդ:

• Եւթարկիւս Գնաւանէն «Եւթարկիւս արշաւորէի, որ
 Թագաւոր էր Թագաւոր Տարթիւնի, Յայտի է որ ուղիք
 զեմը արեւմտեան սերունդէ ըլլած էր կեանք արեւմտեանէ
 անուն ուրիշ բան չէ գիտէր ըսել, ըսող է թէ Հաստատել
 թէ էր Նախկինը արշաւորէն էին Կոմմանտէրէ Թագաւորաց,
 որոնց երազաց մէջ արեւմտեան արեւն կը խաղար: Հարազատ
 թարգմանի ալ չի կրնար եղած ըլլալ ինչպէս որ էր Նաթ-
 անան-արար. անունը կը ցուցնէ: Ստանալով թէ անունը
 մասնաւոր լ'ընէ Եմսայի Նախկին իշխանական տունը, որ
 Գրիտոստէ ետքը 72ին զաւճ կործանուց, այս տան մէջ Էւթ-
 արկա՛մ կամ Սոսիթիթիւս (Σαυρηγόρατος, Σοσμηγόρατος,
 Σαυρηγό- Jambliechos, Jamliku) եւ Սոյնման (Sohsimos,
 աբաբ. Եւթմ) տեսնենք փոխի է փոխ իրարու. կը յաւերգեն
 (անն Joach. Marquardt, Röm. Staatsverwaltung Is 403 f.). Սոյնման Գրիտոստէ ետքը 54ին էր Սոյնման երրորդ
 յաւերգեց էր ինչպէս Եմսայի եւ Նոյն արարի Ներսէ Շո-
 փաց Ժրկիպանայ Թագաւորութիւնն անոր տաւա. (Յով-
 սեփան Հնախա. 20, 158, Յովիւս. Եւթար. 13, 7): Եմսայ
 Պարթիւսաց զեմ պատերազմական Տարթ մէն էր, որ ըն-
 Կանաւան անունն ուշ Վաղարշակ Առաջինի Հնա զրուստ
 Հաւառութեան զայնպէս եւ Յորդանայ Թագաւոր պատկա-
 լուն տանն (66) մէլքունէ վերջոսացաւ: Իրապէս ալ Սոյն-
 մանը Հրեական պատերազմը մէջ ընկ էր ինչպէս Եմսայի կը
 զանկեք. Հմմտ. Յովս. Վանն Հրեական. պատ. Գ. 481, 483, 500
 Vita 52. Յովիւս. պատմ. 5, 1. Յովս. Հրեական. պատ. Գ. 68
 յաւի 67: Յովիւս. պատմ. 5, 81 յաւի 69: Յովս. Գ. պատ. Ի
 226 յաւի 72: Այս անն անգործ էր կը լուրէր Սոյնման
 (Σοσμηγό) կամ Սոյնման Թագաւոր. միայն Vita 52 Գնաւա-
 նունի «Եւթարկիւս իրաւունքն. կողմնը եւ Հրեական. պատ.
 Ի 228 «Թագաւոր Եմսայի կը լուրէր անոր: Barabekե
 Նապարթեան մը մէջ կը կը լուրէր «արքայի անեծի Գ. Յովիւս
 Սոյնման որդւոյ անէր արքայի Սոսիթիթիւս (Lidz-
 bareki, Epbem. der sem. Epigraphik II 87): Հմմտ.
 անն. Krenkel, Josephos und Lukas S. 91 f. Եմսայի մէջ
 Սոյնման անունն աւելի ուշ տեսնենք ալ զԵրեմիական էր,
 ինչպէս Յովիւս Սոյնման (անունն ալ մէկուն ինչպէս զոյ՛
 իրաւունքն եւ Boissevain Դրոն Կատ. 79 (78), 30, 2 vol.
 III p. 437): Յովիւս Մատթի Գատի արեւելի էր ցուցնէ,
 որուն տաճար փառանկական իրաւունքն է՝ մեկուն ինչպէս
 զոյ՛ Սոյնման. զից ցրմութեանն Այս պատիւնն անկէր Նախ-
 Սոյնմանի որդի՝ Վարդա Ս. Կատ. Բաւարիանուն: Գնա S.
 Schiller, Gesch. der röm. Kaiserzeit I 760. Թերեւե
 Եմսարկիւս ալ, որ բաւարիկ էր ինչպէս որ Փոտ անհո-
 րութեան լ'ընէ, ալ ասորի (Հմմտ. Mommsen, Röm.
 Gesch. V 458 նմա. 1), կը սերեր Եմսայի, ուր Jamliku

ինչով այնպիսի մեծ շնորհք գտաւ Անտոնինոսի
 առջեւ. Թերեւե Ագրիանու կարգադրութեանց
 Հիման վրայ՝ Թագաւոր կարգուած ըլլալ: Կարելի
 է ժաման թէ Ագրիանոս՝ Ներսէի Հայրը միւս
 անգամ՝ գործածելով՝ Մեծ Հայոց արշաւորի
 Թագաւորութիւնը վերստին Հաստատած տաներ՝
 Ծովքն ու Կարդուքը մշտական անկէ բաժնած եւ
 իւր աւատական իշխանութիւն տուած ըլլալ Եմ-
 սայի Սոյնման Թագաւորին սերունդէն մէկուն: Աս
 Սոյնմանը բաւական տանն էր (54էն մինչեւ ան-
 ուշ 66) Ծովքաց Թագաւոր եղած էր: — Այսպէսով
 շատ պարզ կրնայ մեկնուիլ թէ այն երկրները
 Պիտի տանն կապազարկիկը կառավարէն տակ
 էին՝ եւ ուղղակի Հռովմէական վարչութեան տակ
 աւանդեան էր Սոյնման, որ մինչեւ Նոյն տանն Ծո-
 փաց իշխան էր, Մեծ Հայոց զաւճ ելաւ: Եւթէ
 ուրիշեան թիւ 55 Հաստատորն Նման յաւերգին՝
 Թիւ 56ի՝, Պիտի տանն կը վերաբերէ՝, այն
 տանն քիչ մ'աւելի Հաւարեանի իր ըլլալ թէ ինչպէս
 Պիտ Հայոց զաւճն վրայ Նոր մէկը զբաժ տանն՝
 Ստանալով տանն Հեւ Նոյն իսկ արշաւորի Հարա-
 տութեանն մէկը շաւաւ. Թագաւոր մը Վաղարշ
 անուն, Հաւանօրէն Հայոց, Հրեշտակաց ձեռքով է
 Հռովմ այլ եւ այլ արտունջներ ըրաւ Վաղար Գաթա-
 ման Թագաւորին զեմ՝, որուն վրայ Հռովմէական
 Գաթաման Հռովմ կանչուեցաւ՝ Համար տալու: Բայց
 երբ Հռովմ Հասաւ, յաւերգեցաւ ճոր պարգեւնե-
 իով կայսրի իր կողմ շահէլ, այնպէս որ կայսրը
 զինքն արտաքոյ կարգի պատիւներով պատուեց եւ
 մինչեւ անգամ՝ անոր երկրէն ընդարձակեց՝:

Այսպէս այսպէս արտաքոյ կարգի պատու-
 ներով պատուուին ու Հայոյն իստութեան Տան-
 դիպիլը՝ Հարկաւ պատմաւ մ'ունեցան պիտի ըլլալ
 եւ բացալայ մէկը ցուցնէ թէ Հայր կայսրը շնորհք
 չէր վայելէր: Դրեւմտեանի է թէ Մեծ Հայոց ան-
 զամստութիւնը թէ մէկ Պարթիւսաց եւ թէ Հայոց
 արարի թիւնը զրգուած էր արդէն Ագրիանուն ա-
 տնն: Սակայն Հարկ էր որ շատ աւելի զրգու-
 արքայից-արքան՝ Հարապային ինչպէս մէկ Հռովմե-
 կան վարչութեան ինչպակայն մուծուին եւ Մեծ
 Հայոց մէջ Արշաւորեաց անուն թողուիլը: Պիտի
 ըմբռնումն եղած կ'երեւայ, թէ ինքը կապուած չէ
 արշաւորի արտ-գործի՝ Հայոց զաւճը մէկը Նախ-
 ցուցած տանն: Թեւե Նոյն տանններն իսկ Պար-
 նաթաական անունն ընկէ էր: Սոյնման անունն Հայոց զոյ՛
 ամենին չէր մը թէ զան չէ:

• Գնա Նախորդ տե՛ս, նմա 3:
 • Դրոն Կատ. 70, 2 (68, 15, 3) vol. III 244 ed.
 Boissevain — Ս. Եւթի զաւճ. 56: «Երբ Վաղար Գաթաման Թա-
 գաւորը ասոր վրայ անհաւ կ'ուրջ հնա Հռովմ կ'աւ, Ո-
 գրիանուն անոր տերութիւնն ընդարձակեց, թող առաւ
 անոր որ Կատիանդիոն զեմ մատուցանէ, անոր արձանը
 կանգնեց Նիսիոն աստուրը ինչպէս վարչութեան. զիստական
 մը, զոր անի, որդին եւ ուրիշ ինչպէս է Հանգիս քերիւն,
 Հմմտ. Կապիտուլ. վարք Պիտի 9, 6. Mommsen, Röm.
 Gesch. V 404 նմա. 4:

• Այսպէս կը Համարի Boissevain իւր Դրոնի Հրա-
 տարկութեան մէջ III 225 նմա.
 • Դրոն Կատ. 68, 15, 2 — Ուրիշ, քաղ. 55:
 • Գնա նմա. 2:
 • Vita Hadr. 12, 8.

թեւաց թագաւորը սպանաւորներն կ'ընէր Հայաստան յարեալեւու եւ Հայոց թագաւորութիւնը հիտովմական ազգեցութենէն ապստամբ, սակայն Ղոսո զինքն ասէ՛կ ետ կեցուց թելթերով: Բայց վերջէն իրապէս Պաղարը Գ. ի (148—191) հետ անհամաձայնութիւններ տեղի ունեցան, որոնք սակայն վարատեցան, երբ երկու ինքնակաշիւքը Եփրատայ քով անհնապէս տեսակցութիւն մ'ուսեցան (բթր 154ին): Պիտոն վերջին տարիներն զարթեալ Պարթեւեաց հետ պատերազմի վտանգ կար: Այս ատեններն՝ Հռովմայեցւոյ պաշտպանեալը՝ Սյրեմոս՝ Հայոցմէ մերժուած է եւ Բաղուր

արշակունին Պարթեւեաց օգնութեամբը թագաւոր եղած պիտի ըլլայ: Ցարկոյս լիայ որ խաղաղութեան խանդաւում էր այս քան, սակայն կայսրը որ պարսոս ծերութեան հասած էր, պատերազմը յապաղեց եւ իւր յաւորգներուն ժառանգութիւն թողուց: Ուստի կայ որ ըստ երեւոյնի Ռաբիւր փորձ փորձած չէ՝ ինք զինքը Հռովմայեցւոյ տառական իշխանութեան հանելու, եւ Պարթեւեաց Պաղարը Գ. թագաւորն ալ՝ առ ժամանակ մը գլուխացած եւ Հայաստանի ներքին գործոց խառնուելու: Մերժեալ Սյրեմոս թագաւորը Հռովմ գնաց ըողջեցուց, սակայն իրեն ըստեցաւ որ յոյսը ուրիշ ատենուան պահէ եւ գահը կորսնցնելուն դիմաց՝ զինքը վարձարեցին ընդունելով զինքը ծերակուտի մէջ եւ հիւպատոսութիւն ստալով իրեն:

Ամիլիանոս Պիտոն մահուանէն ետքը պատերազմը սկսաւ՝ Պարթեւեաց եւ Հայոց գէմէ՝ Հայաստանի նուաճումէն եւ Արտաշատու առումէն ետքը՝ Մարտինոս Վերսոս պաշտան տուաւ Ռաբիւրի ինչին անունով մէկու մը՝ զՍյրեմոս Հայաստան առաջնորդելու վերաբերեալ իբր թագաւոր (164): Մարտինոս

Mommsen, Röm. Gesch. V 407 ծան. 2): Դաւաղաւ Վերսոս Պարթեւեաց գէմ մըն զպատերազմ ալ յղած եւ այս առթիւ լինած էր թէ ինքը նոյն պատերազմն աւանոր էլքը կոնիստ ըսած էր: Այս գաւաղութիւնն այն ատեն միայն նշանակութիւն մը կ'ունենար, եթէ Պիտոն ասէն եղած ըլլար, ժամ զի պատերազմը սկսաւ Մարտինոս թագաւորութեան սկիզբները: Ըստ որ ինքզին մէջ՝ Եւերք Սեմանիոսը եւ՝ երբ բառին տեղ դրելու է թի. որք կ'աւանդէ կ'ունենայ այն ատեն նախապատերազմները՝ Կիւլպէս որ անի ինչ նախապատերազմն եւ Կես թէ Վաղարշ... փոխաւ: Եւ լոյմ ինչին ի նախ. առաջին ան ընտրելի այն անձնուան հարստութիւնը թէ Յամբրիկոս նախապատերազմն ըլլայ պատերազմին նախալը (Թէ պիտի նայէր), երբ որ Սեմանիոս զԷ. Վերսոս Վաղարշայ գէմ՝ պատերազմը կը խաւեր:

Ըստ այսմ պէտք ենք մտածել թէ Յամբրիկոս այն միջոցին, երբ այս գաւաղութիւնն ըլլաւ, Հռովմ եւ եւ ասով բարեկամացաւ հետ ապահոված Սյրեմոս գահաւորի թագաւորին հետ — որուն Սյրեմոս Հայրենակիցն ալ էր (սեմ Վեր թէ 38 տ ծան. 2) —, քանի որ այս գաւաղութեամբ յոյս կու տար անոր՝ վերսոսին իւր գահէ կ'ընելու: Բայց յամենայն դեպս անոր վերսոսին զահպանելը պարզ չէր, ժամ զի կարելի չէր գիտնալ թէ արդեօք Պիտոն յաւորգները պիտի հետեւէին նոյն թագաւորականութեան, նա ժամանակ որ Սյրեմոսի իրաւունքն Հայոց գահուն վայր չառ անոր հինարդ վայր հաստատուած էր: Այս ատեն կ'ենած իւր իրաւունք նշանակութիւնը կ'առնա Վաղարշագինոսը (Vita Pii 12, 7) առաւ հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Էփրոն մէջ ինքն իրեն կ'առնէ ուրիշ բանի վայր չէր խաւեր, բայց եթէ պետութեան եւ այն ժամանակ վայր, որոնց բարկացած էր,՝ Երբ իրեն բաշտացուած նեն ասին, եւ Պարթեւեաց երկրքը Հռովմայեցւոյ հպատակեցաւ»:

Ի իբրեւ այսպիսի կ'երեւայ պատերազմի միջոցին առ Սյրեմոս նախադատեայ, Պարթեւեակաշք հակա. 6 Սեմի. Բիւզանդիայէ քով (Գ. զգրեմ). Պիտոն մահ Հայաստանի, Պարտաշատու Պարթեւեակաշք, զգրեմ մէջ կ'ընէ թէ Հայոց Բաղուր թագաւորը Արտաշատու եւ Հայոց Բաղուր երկրին կողմէր (այս ինչն՝ հաստատուած է Նախապար Աւալայ որ անհամայն էր) եւ գահաւորն:

Եւ լոյմ կ'ընայ միւնիսթ թէ ինչու վերջին իրեն հետ մեղմով վարուեցան. մեն մէջ 38 տ ծան. 2):

Եւ զպատեղ. վարք Պիտոն 9, 6 Վիլի թելթերով Պարթեւեաց արքան եւ կեցաւ Հայքին նուաճելու, Այս տեղեկութիւնն ինչպէս նաեւ նախորդ երկուքը (Պարթեւեաց Հռովմ գաւն ու Բաղուրի լիւքերու ժամ թագաւոր գրեմը) կայսեր թագաւորութեան տալով տարիներուն կը հայնէ: Յաւորքը՝ «Արար թագաւորը լի արեւելեան մասերն իւր Եփրատ թեմերէ հեռացուց, իսկը հարկ է որ վերապիտ. Արթիւտոս ինքնակաշիւքն այսպէս անցած ըլլայ: Այս Արարը կ'ընայ միայն Եփրոսի Մանու. Է. բարկաց թագաւորն ըլլաւ, որ ըստ Գաւաղարի թագաւորն է 123—138 եւ յաւորգած է Պառնասոսացաւ (Պարթեւեամբ) Պարթեւեակ, որ իւր թագաւորութեամբը ընկի հարաւորութիւն ընդհանուած էր: Արթիւ տեսնէ Յաւայ եւ Հռովմայեցւոյ քով՝ կերպով զ հարաւորութեան անուն եղած էր, ինչպէս Արարի եւ յետոյ յարաւոր անուններն: Հմտ. A. v. Gutschmid, Untersuchungen über die Gesch. des Königreiches Osroene S. 28. Babelon, Mélanges numismatiques II nr. 41

«Aristid. orat. sacra I p. 453, 454 ed. Dindorf. Հմտ. Borghesi, Oeuvres V 373 ss. Waddington, Mémoire sur la chronologie de la vie du rhéteur Aelius Aristide. Mém. de l'Acad. des Inscriptions et belles-lettres t. XXVI, 1867, p. 280 ss. Napp, տեղ էջ 12 եւն:

«Ղ. Կերտաւորի հիւպատի օրդայ Վաղ. Պարթեւեակ... նոյնպէս տալարը ինքնակաշիւքն Սեմանիոսէ Աւարտ. Պիտոն յԱրարի՝ ի բառնալ զյոյ գիտնալ ժամ Պարթեւեակն պատերազմին (Corp. regn. Neap. n. 4934) արձանագործութենէն կը հետեւի թէ Պիտոն մահու ընեն տարիներ յառաջ՝ պատերազմի մը կը սպասուէր Պարթեւեաց հետ Հմտ. Borghesi, Oeuvres V 373. Napp, տեղ էջ 12 եւն:

Փառ Մտածն. 94 Յամբրիկոսի վեպն կը հաղորդէ՝ «Անոր համար կ'ընէ մտածեալքը թէ Բաբելոնացի էր... եւ կը նայէր Սյրեմոսի Արտաշատու Արարիւնայ օրով, որ թագաւորն իր թագաւոր հայրենի, բայց եղաւ նաեւ Հռովմայ օրնիկութեան անցաւ եւ նաեւ հիւպատոս, եւ յետոյ ինքն թագաւոր Հայոց Մեծայ: Արար տար օրով կ'ընէ թէ ինչ նայէր, իսկ Հռովմայեցւոյ թագաւորութեան յաւորգքն Սեմանիոսին: Եւ երբ Սեմանիոսն, կ'ընէ, զվերսոս ինքնակաշիւքն եւ եղաւոր եւ աղաւկի՝ խաւեր Վաղարշայ Պարթեւեակ գէմ պատերազմը: Ինչպէս որ անի կը նախադատուէր պատերազմը թէ պիտի նայէր եւ ինչպէս պիտի արարէր: Եւ թէ Վաղարշ Եփրոսէն ու Յիզբիւսէն անցին փոխաւ. եւ Պարթեւեաց երկրքը Հռովմայեցւոյ հպատակեցաւ»:

Աստի վայրկեան Յամբրիկոս ինքն իրեն համար կ'ընէ թէ ինքը Սյրեմոս թագաւորին ատեն կը նայէր, եւ այն՝ երբ Սյրեմոս ինքն Մեծ Հայոց թագաւոր եղած էր: Մի եւ նոյն ժամանակ Հռովմ ինչինքն Սեմանիոսն՝ այս է Մարտինոս Վերսոսի՝ կայսրը: Այս ըստուանն աւ միայն կ'ընայ նշանակել թէ Յամբրիկոս իւր վեպը դրած ասեն կը գտնուէր Սյրեմոսի արքունիքն է Նոր Քաղաք (այսպէս

Վերստ անձամբ համոզելովն եւ քաջարի վարմունքը զպզկ ապաստանութեան փորձի: Աւերեալ Արտաշատու տեղ Հայոց աշխարհէն մայրաքաղաքն եղաւ Վազարշէ հիմնած Վաղարշապատ աւանը՝ Նոր Կալոյ (Καλή πόλις) անունն առնելով: Նոյն միջոցին Վաղարշապատու մէջ կար Տայ պահակա-գունդ մը, զոր Պրիկոս հոն թողուցած էր: Բա-կար թագաւորն եւ եղբայրը Միհրգաս (Μιριδά-της) Հռովմ բերանցան, ուր երկուքն ալ Մարկոս Աւերգիոս կոչեալ պաշտպանախնէրն եղան: Սա-կայն Սոյեմնոս եւ Բաւկուրէ դա՛ւ՝ գահուն ուրիշ թեմանաւ մ'ալ կար, այս եւ Վաղարշ, որ Հայոց գահն իրեն կը պահանջէր եւ տարակոյտ չկայ որ իրեն արշակունի՝ շատ աւելի իրաւունք ունէր նոյն գահուն՝ քան Սոյեմնոս, ք'ուզէ ըլլար պարթեւա-կան գէժ կամ ք'ուզէ ըլլար Հայոց թագաւորին սերտեղէն: Ուստի ք' Հռովմ արտական թաւով այնպիսի անձինք եղած պիտի ըլլան, որոնք չէին կրնար բերանել թէ ինչու Սոյեմնոս մէկալ երկու թեմանաւնեարն վրայ նախաձեռնութեան տը-տանացած է, այնպիսի որ ասոր պատճառաւ երկա-րասեւ պատերազմ մը կը մղուէր, եւ կը դատա-պարտէին Բաւկուրի գահակցելով իւրեն: Փոստանի կ'ըսէ թէ այսպիսիք իրենց խելքը չըլուէր կը ժո-ղովէին խառակութեամբ մը, որ Վերսի գրած նա-մակներս ա՛նն ա՛նեանք:

Ստիգաս Μάγιστος առ էլ 69 ed. Bekker — Դիոն Կսո. 71, 1, 3 vol. III 247/8 Boissvain «Թէ Մար-տիոս Վերսոս ցիւսկիդիէս խուրճի զայնմն Հայաստան ասեանք: Ար ցինաց երկնգէւ եւ իւր ամէն անպիտոյց հանգիստ ցուցուցած խոնկման յարմար քաղաքս յառաջա-գէժ էլլաւ: Իսկ Մարտիոս յարմար անն էր՝ ոչ միայն զինքով բանագործելու ընդգիմամտեանը... այլ նաեւ համարէի խոսքով հասանելընելու եւ քիչաննն պարգեւե-րով լաճելու եւ բարի յուսով հրապարհելու... որք գա-ւով հասնելով Նոր քաղաքը, զոր Պրիկոսի գրած Հռո-մայեցոց պահակազորը կը բռնէր, եւ իմաստութեամբ մտանելով փորձեալներ բանիւ եւ գործով նորոգել, վճանց որ առաջինն (մայրաքաղաք) ըլլալ Հայաստանին էմն: Napp, անդ էլ 64, 24: Καλή πόλις — «Կար քա-ղաքը, ըստ Նիգիւրոսի՝ Mommsenի քով Röm. Gesch. V 407 ծան. 1: Վաղարշապատ հնագոյն անունն: աւելի չին «Վաղարշապատ, մասնաւորէ կ'ընէ Վաղարշ թա-գաւորը»:

Ք Բաւկուր իւր Հռովմ վարձանած եղբորը գերեզ-մանին վրայ հետեւեալ ապականութիւն գրել առաւ (C.I.G. 6559 — Inscriptiones Graecae Siciliae et Italiae ed. Kaibel nr. 1472):

«Թ. Կ. Աւերգիոս Բաւկուր արքայ Հայոց Մեծոց օտարաց չերմն Աւերգիոսի Միհրգասայն սիրելի եղբոր, որ թե՛ի հնոս ապրեցաւ 56 տարի 2 ամիս: Աւերգիոս անունը տարակոյտ չկայ որ կը քուցուէր, թէ՛ ինչպէս արքեն Nio- buhr եւ իմ մտաբերի եղած են՝ այս երկու եղբայր Մար-կոս Աւերգիոսի տանն Հռովմ եղան եւ կայսրն պաշտպա-նեալովն եւ Հռովմ. քաղաքացիք եղան են: Ուստի արշալ ալ Մոմսեն (Röm. Gesch. V 403/4 ծան. 1) ընդգիմանայ, տարակոյտ չկայ որ Հայոց Մեծոց այս նախկին թագաւորը՝ Բաւկուր՝ նոյն եւ Ղուկիոս Վերսի գահակցելն ըստին հնոս: Հմմտ. Napp, անդ 25:

Յ Թերեւս՝ Պարթեւոց Վաղարշի Գ. թագաւորին համանունն արքին եւ յետագոյն յաշխոյժ: Բնականաբար ինքնին Վաղարշալ Գ. չի կրնար այս անն ըլլալ:

Յաւանէ չի յիշուիր Հայոց այն թագաւորն, որուն հետ Սեպա. Սեւերոս գործ ունեցած էր՝ եւ այն՝ զոր ընտանիքով Կարապաղա իրր 213ին մատ-նութեամբ կամ գաւազ գերի բռնեց: Վերջնայ անտարակոյտ 218ին յաշխոյժս եւ իւր որդին Տրդատ Բ., սակայն քստիքեան անկարելի չէ որ Նորսով Ա., Տրդատայ հայրը, Պարթեւաց վերջին թա-գաւորին՝ Արտաւան Ե. քի մէկ եղբայրն, ըստ այսմ Վաղարշ Գ. քի որդին ըլլայ, ինչպէս որ կը հասկը-ցընէ՝ յունարէն այն հաստակոտուն, որ յունարէն Ագաթանգեղոս սիկզըր կը գտնուի, թէ՛նեւ այս-տեղ թեմանաւ Եղեայր (ἀδελφός) բառը՝ յատուկ «եղբայր» իմաստով առնելու չէ, այլ «ազգական», մտքով: Ըստ այսմ յատուկ մտքը արշակունի հարստութեան չէ Հայոց մէջ սկսած է Տրդատ Գ. քի նորէն թագաւոր կորցուելով՝ Դիոկղետիանոսի ասեմն:

Ուստի նշանակութիւն չունի Սանաարուկի հայ կամ պարթեւ թագաւորի մ'որդին ըլլալը. նոյնն բռնէր ենք նաեւ Բաւկուրի համար, ինչքին կը հասկըցուի թէ Հայոց թագաւորն, որ պատե-րազմէն յառաւ մեռած էր, գործ չի կրնար ունե-նալ Պարթեւաց Սանաարուկ իշխանին եւ կարծե-հալ թագաւորին հետ, որ Միհրգասի որդին եւ Պարթեւանապատի հորեղբորորդին էր: Մաղաղա՛ Սահանոսի քի վկայութիւն կ'ընելով կ'ըսէ թէ Սա-նաարուկ պարագլուս էր Տրայանոսն գէժ եւ թէ փախչելու ասեմն սպաննուեցաւ:

Կ'երեւալ թէ Սանաարուկ անունն այս միջոց-ներուն ցոյցացաւ գործածուող անուն չէր: Արնաւք

1 Հերմոք. 3, 1, 2, 9, 1:

Ք Դիոն Կսո. 78 (77), 12, 2 vol. III 387 ed. Boissvain (Xiphilinos).

Ք Դիոն Կսո. 79 (78), 27, 4 vol. III 435 ed. Boissvain.

Յ Վաղարշանգեղոս էլ 8, 41 եւն հրա. Լազարք «Այս պատահաններուն ըսին առաւ խորով Արշակունի, որ կը թագաւորէր Հայոց Մեծոց, թէ ինչպէս Արտաշէր արքի Սասանոյ գրուեց Պարթեւաց թագաւորութիւնը, քի կորստ մտանելով անոր Արտաւան եղբորը» Եւ յետոյ յունարէն Ագաթանգեղոս կ'ընէ էլ 8, 51-54՝ «Արք որովհետեւ Արտաւանայ մահուանէ ետքը, որ սպաննուեցաւ Արտաշէր՝ Սասանոյ արքին, այս գոյգը հասաւ խորով Հայոց թագաւորին, որ Արտաւանի եղբայրն էր, եւ որ երկրորդն էր Պարթեւաց անոր թեմանը եւն: Հայերէն թագարին մէկ կը պակսին «որ Արտաւանայ եղբայրն էր, բա-ւերը: — Հերմոքիտոս անունը չի տար այն թագաւորին՝ որ Աշերանիք Սեւերոսի պարսկական պատերազմին ասեմն Հայաստանի վրայ էլիջէր:

Յ ինչպէս որ Boissvainը հարաւոր կը համարէ՝ թ Մաղաղաց XI p. 278, 20-274, 19 (ըստ Լեւիանոսի) 269, 11-273, 4 (Դիոմիդիոսի): Բնականաբար գերեզման քան մը Մաղաղաց կամ Դիոմիդիոսի գործն է: Այսպէս խոս-քով Հայոց թագաւոր կ'ընէ: անոր Միհրգաս («Միհրգա-սեւ») եղբայրն ու — ասոր մահուանէ ետքը — ասոր Սա-նաարուկ արքին՝ Պարթեւոց արքայ կ'ընէ: Բայց այս անուններն Միհրգաս անունով թագաւոր չկար: Հմմտ. Warwick Wroth, Catalogue of the coins of Parthia. London 1903, p. LiX a. 217-223. Pl. XXXIII a-23. եւ էթէ Մա-ղաղացայ զոյթներն առ հասարակ պատմական հիմ մ'ա-նին, այն ասեմն առաւել միայն իրանաց ընդունել թէ Միհր-գաս էին ասեմն Սանաարուկ արքին՝ պարթեւական զօրաց առաւորներն էին Միհրգասայն մէկ:

Թերեւս ընդունիլ թէ իրապէս Յրայիսնու աստեան
 էրիստը Սանաարուկ, Ագրիս (Hatra) գիւղաքը: Բարա-
 ռակիան զղոյցին Տաւմաճա՝ Սաորիսի այս է Սանաարուկ
 Գարամէացին Ագրիսի այն իշխանն է, որուն աստեղը
 Զապուհ Ն. ամրոցն առաւ ու կործանեց: Սակայն այս պատմութիւնը յայտնա-
 պէս ասորական զղոյցին ազդուած է. վասն զի արա-
 բական հարապատ զղոյցը Զապուհին պարտեալ
 իշխանը Դաշլու կ'անուանէ եւ կ'ըսէ թէ Դաշլու-
 դան արաբացի մէն էր Քուդաայի յեղէն, այսինքն
 հարաւային արաբացի մը. եւ այս ամէնը շատ բաւ
 կը միարանի պատմական այն հաստիարի տեղե-
 կութեանց հետ, որ պահուած են մեզ: Յրայիս-
 նու Ագրիսի պաշարման ասան յաղթութիւն չու-
 նեցաւ (117)ին Քրիստոսէն ետքը): չենք գիտեր
 ոսկայն թէ մի էր ապստամբութեան առաջնորդն
 եւ քաղաքի պաշտպանողը: Սակայն գիտնանք հա-
 տապարտին խոցեքը կ'երեւայ թէ կ'ենթադրեն,
 թէ քաղաքն Մաճուր՝ Արաբացուց (Bēd 'Arābāyā,
 Արաբասան) յեղապահին՝ երկրին մէջ էր, որուն
 մէջն էր նաեւ Սինգարա: Արամեական անուն
 մ'ունի Բաբելոն կամ Բաբելոն, որ Ագրիսի իշ-
 խանք էր՝ Սեպտիմիոս Սեւերոսի այս քաղաքն
 ապարդիւնորէն պաշարած միջոցին: Թէ քաղաքն
 ո՞ր պաշտպանած է Արաբացի զէնք, չենք գիտեր:
 Հերովդոտոս կը պատմէ թէ Սեւերոս՝ Ագրիս հառ-
 նելէ յառա՛ջ Միջագետքի կ'երեւայ թէ կ'ենթադրեն
 անցած եւ երջանիկ Արաբիան աւերած է: Հե-
 րովդոտոսի կը նմանի կապիտալիզմ, երբ պատ-
 մութեան հակառակ կ'աւանդէ թէ Մարիսնու յա-
 լըզուր թեամբ եւ քաղութեամբ կուտած ըլլայ Պար-
 թեաց, Հայոց եւ եւգիպեան Արաբացուց զէնք,
 կարեն է թէ Հերովդոտոս ժամանակագրական
 վերպալ մը գործելով՝ սխալմամբ կառուի ժամա-

նակ դրած ըլլայ անակ զեպքեր, որ իւր վերջին
 ժամանակները տեղի ունեցած են: Ասոր հակա-
 ոսկ կ'ըլլէ սա պարսկան որ եւմէնցի այս Արաբա-
 ցուց երկրի կը շփոթէ յատուկ մտաք հարաւային
 Արաբիայ հետ. այս երեւոյթն ալ շատ պարզ կեր-
 պով կը մեկնուի, եւ թէ մասնէնք որ այն տեղերն
 թիւնը գրաւոր աղբիւրք մը քաղած ըլլայ, ինչ որ
 ալ ըլլայ, սաշափը ստոյգ է թէ ամենէն ուշ կարն
 238)ին Ագրիսի կողմերը եւմէնցի յեղքը կային:
 Այս բուռնին հաստատութիւն կրնանք համարիլ
 այն պարագան, որ իրապէս կան այնպիսի հեղեղը,
 որոնց համեմատ Միջագետքը Արաբացուց պատ-
 մական յիշատակները կ'ըլլեն մինչեւ այն ասե-
 ները, երբ քաղաքացիին պատեպարը տեղի ունե-
 ցաւ Արաբական Ե.ի եւ անոր եղբարք մէջ: Ոստի
 կրնանք ընդունիլ թէ Արաբացիի որոնք իսկ եւմէնցի
 յեղքը (Քուդաայի) Ագրիսի մօտերը կը բնակէին
 եւ Դաշլուան արաբացի այն իշխանն է, որուն
 ասան Զապուհ Ն. ամրոցն երկայն ասեմն ու բուռն
 կերպով պաշարելէն ետքն առաւ վերջապէս եւ
 կործանեց:

Ասոր հակառակ՝ շատ զարմանալի կ'ըլլար
 եթէ այս քաղաքն իւր վերջին իշխանին անուամբը՝
 "Ագրիս սկային Սանաարուկոյ", անուանուած ըլլար:
 Շատ աւելի բնական է որ քաղաքն այս վերադիր
 առած ըլլայ իշխանի մ'անունէն, որ յաղթող հաւ-
 դեսցած է թէ շնամույ մը հզարացոյն զգրու թեան
 զէնք: Վերն բուռններն աչքի առջեւ ունենալով՝
 որչափ ալ հրապարիչ ըլլայ, կարեն չէ սակայն
 Յրայիսնու պարտութիւնը նկատողութեան առ-
 նուլ: Արաբական Միջագետքը ուրիշ զոհարեա-
 ներ ալ նշն ասաններն երանելի անուններն ու-
 նին, այսպէս՝ Սուր-իկն զեպտատ Աթթեմուսիոյ
 եւ Երաւաթ (= 'Αρβάνδαξ), Արգար՝ Թագաւո-
 րին մէկ որդին: Աւելի ուշ ասաններն ալ երանեան
 անուններ կը դործածուէին:

Կ'ենթադրենք թէ Մանի իւր Սկայից վրայ
 դրած գրքին մէջ՝ Ագրիսի Սանաարուկ սկսան,
 յառա՛ջ երբան է եւ անոր վրայ այլեւալ մանրա-
 մանաութիւններ պատմած: Այս պարագային՝ այս
 Սանաարուկն ամենէն ուշ Բաբելոնէն ետքն երկրորդ
 դարուն ապրած պիտի ըլլայ: Թերեւս ուշիւորեն
 Մանիէրեցու Ծնանգ կաթ (Ydykut-shahy Թուր-
 ֆանի քով) քաղաքին աւերակներն անգիտեալ
 տեղերէ թիւններ տան մեզ զղոյցին այս անհետա-
 ցած անմատուցութեան վրայ: Քանի որ հետագոյն
 ժամանակները Գարամէա Ագրաբենէի թագաւո-

1 Nöldeke, Die von Guidi herausgegebene
 syrische Chronik — SBWA. Bd. 128 Nr. 9, 1893 S. 41 եւ
 նաեւ. 3. Gesch. der Perser und Araber S. 35 նաեւ. 1-500.
 T u o h, Commentationes geographicae partcula I De Nino
 urbe animadversiones tres. Lipsiae 1845 p. 15. G. Hoff-
 mann, Auszüge aus syri. Akten pers. Märtyrer S. 184 ff.
 2 Թարգարի Ա 827, 7 եւն. Masudi IV 81 ff. Վերջինս
 կ'ըսէ. "Այս ամրոցը կը վերաբերի Սափուրին (Sāfirūn)
 որչափ Սանաարուկն (կարգաւ եւ Sanafirūn փեւ. Asifurūn),
 Սուրուց (թագաւորն) Մուսուլ երկրին Թուրքուզ (կարգաւ
 եւ Bājarmā փեւ. ապագոյն Թեան Ajbār) անուն գաւա-
 ւին մէջ ու":

3 Դիմն կառ. 68, 31: Ամբ. Մարիբէլ. 25, 8, 5:
 4 Դիմն. կառ. 68, 31: "Ասոր փայ Արաբիայ փայ
 քաղքն եւ յարմարեաց Ագրիսնուց վրայ, որ նմանապէս
 ապստամբած էին": Հմմտ. զ. 21, 1-22:

5 Հերովդոտ. 3, 1, 3, 9, 1-5: Հմմտ. Դիմն կառ.
 76 (75), 10-12. Ամբ. Մարիբէլ. 25, 8, 5:

6 Դիմն կառ. 80, 3, 2:
 7 Հերովդոտ. 3, 9, 3: "Իսկ Սեւերոս անցաւ Մի-
 շագետաց երկրին եւ Ագրիսնուցն աշխուհը, արշաւեց
 նաեւ Երվանդին Արաբիա, (որ այսպէս կը կոչուէր) փառք
 կը բերէ անուշահամ խոտի, զորոնց համեմատաց եւ նիւս-
 ենիւցն կը գործածենք: Եւ երբեմով Արաբացուց աշ-
 խարհը՝ նստաւ պաշարելու զՍարաոյ:

8 Կապիտուլ. Մարիբ. 12, 6. "Քաղութեամբ եւ
 յաղթութեամբ կուտեալ թէ Գարթիսուց, թէ Հայոց եւ
 թէ եւգիպեան անուանեալ Արաբացուց զէնք":

1 Ապպեն Albr. Wirth, Quaestiones Severianae
 p. 27:

2 Հմմտ. Թարգարի Ա 747, 15 եւն. 821, 16 եւն.
 2535, 6 եւն. Nöldeke, Gesch. der Perser und Araber
 S. 22 եւն. 2:

3 Bar' Ali wa. Genesiusi, Handwörterbuch der
 hebr. Sprache S. XVIII. G. Hoffmann, արք. էջ 189:

4 Դիմն կառ. 68, 21: Աւստի. Գարթեական Սուր-
 դոսի քով է բուռն քոճ չըջու. στέλος.

5 Դիմն կառ. 68, 21, 2:
 6 Կերեւալ թէ այսպէս կը մտածէ նաեւ Kossler,
 Mani S. 201:

բաժնեան կը վերաբերէր՝, կրնայ ըլլալ որ Սասի-
րուն (Սանաթրուն) դարձանային Ադիաթենէի թա-
գաւորաւոր հին տաճին եր եւ. միանգամայն ար-
շակունի, ինչպէս որ անունը կ'երեւայ թէ կը յու-
ցընէ: Հուանաթեն Ադիաթենէի հին թագաւորե-
ան սերունքը Երեւոյնայ աշխուհական մեծահա-
բուստ եւ քրիստոնէայ առեւը, որ Գարամայի
գլխաւոր թագաւոր Հաստատած կը վերջէն իր բնա-
կութիւնը:

Եթէ այս ամէնն ի մի ամբողջեցը, դարձեալ
ինչոքական կը թնայ թէ Գ. Մակարայեցաց (Ջ. 4)
Հայ թագմանին, որ յունարէն ընդգրկին Սարեա-
նայեց Սենեքերիմ թագաւորին անունը Սանա-
տրակ ըլլած է՝, աչքին առջեւ իրապէս Հայոց
Համանուն թագաւորն ունեցած է թէ անկէ
Ադրիոն մեծահաշակ գիւնգալը, քանի որ Ադրիոն
Գարամայի գիմանց կը, որ է բուն՝ ոչ շատ հեռու
Ասորեստանէ:

Հոս հեռունքը կը տանէր զմէջ եթէ այս-
տեղ մասորմանութեանց մէջ մանկ ուզէինք թէ
ինչ կերպով Հայոց Սանատրակ թագաւորը թագ-
դեանի եւ Բարթողոմէոսի հայրենի վկայարանու-
թեանց մէջ մտած է: Հոս ընդամենաբ նկատու-
թեան շնոր կրնար առնուիլ Փաւստոսի այն
տեղիքն, որ թագաւորն ի Հայոց վկայութիւնը
կ'ենթագրուի, վասն զի աստիկ կապած կայ որ
աստեղ վերջէն ընդմիջարկուած ըլլան: Մինչեւ այ-
սօր կարելի եղած չէ ճշդել ժամանակը՝ Պատմու-
թիւն Ս. Թագաւորն առաքելայն եւ Սանդիսայ
կուսին, ըստանալ, զոր հասանալէն խորհարանին
զորոճած է: Ապահովապէս ծանօթ էր Ադրէի
վարդապետութեան (Աբուրաբայի) Հայ թագ-
մանին, որ առ հասարակ չի գիտեր թագաւորն ի
Հայոց թագաւոր ըլլալը: Այսպիսի զոյցներ յերևան
կ'ելլեն սովորաբար՝ նշխարաց գիտելուն եւ փո-
խադրելուն առթիւ: Ս. Թագաւորն առաքելայ,
Սանդիսայ եւ Ս. Գրիգորի Լուսաւորչի նշխարները
գտնուածն ըստ Աստղիկան (Բ. Բ էջ 82)՝ վաճան
Մամիկոնեայ մարդկանութեան օրովը՝, այսինքն
484/85է ետքն եւ 505/6է յառաջ, այն տարին՝

1 Հմմտ. Osteuropäische Streifzüge S. 291 Ծան.

Հաս. թի աղբիւրն Երեւանայի քաղաքն Ադիաթենի մէջ,
այս է՝ համառօթն Խալիքի աղբիւրն Բարս Գուրգուրի մո-
տեր: Գ. դարուն իսկ Բէթ Գարն կը վերաբերէ երկրին
Արտաշէրի՝ աղբիւրն Հոմայիսի — Յճա Ծան. Chwolson,
Die Saabir I 697-698.

2 Գրու. որ զանթիւ զտրան պիտեցեալ պարծե-
ցեալ՝ Սենեքերիմ՝ աղբիւրն Ասորեստանեայց ստաղիցեր,
որ ի մի սարք սուսերն ի մի տեղ նիկալաց առեալ
հրապերն ամբիփիլ վերկրին անկոյնն Հրեւտանի: Հպար-
տացաւ եւս հասանել Ծանր բարբառով՝ յանգուզն աստու-
կութեանը մեծաւ նախաժողովի վերայ թագաւորն սրբոյն:

3 Հմմտ. J. Dashiian, Zur Abgar-Sage, WZKM.

IV. 152.

4 Հմմտ. A. Carrière, La légende d'Abgar dans
l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren — Centenaire
de l'École des langues orientales vivantes, Paris 1895
p. 377.

5 Եւ այս մասանիւն կ'ընէ Դիւլլիքի Աստղիկան
թագաւորութեան մէջ (էջ 184) Յայտնաւորը Մայիս 30
եւ Չամանի Բ. էջ 588-587, զորոնք ձեռքին տակ լուսնիմ:

յորում իր եղբայրը Ասորք պատրիկ՝ մարգարէն էր
Հայոց: 1 Ս. Խորենացի աղ. (Բ. Բ) կը յիշէ՝ «Սասու-
րենն յայտնիք նշխարաց (Ս. Խաղաքի եւ Սանդիսա-
տայ) եւ փոխել Արտաւորն», այս ինքն՝ Էլմիսանի
սարահարթին, ուր է. դարուն Ներսէս Գ. կաթո-
ղիկոսն ի պատիւ Ս. Գրիգորի փառաւոր երեղեցի
մը շինեց: Այս տեղեկութեանց ինչ ինչ կետերն
ապահովապէս անորոշ են. Հայոց եկեղեցին Ջ. Գա-
րուն կենթէ՝ ետեւէ էր իրեն առաքելական ծա-
ղում ապահովելու՝, եւ Յովհաննէս Բ. կաթողի-
կոսը, Մովսիսի նախորդը՝ Սիւնեայց Արթուրն
եպիսկոպոսին դարձ մէկ թուղթին մէջ զՍ. Գրի-
գոր յաջորդ Ս. Թագաւորի վ'անուանէ: Ըսել է
թէ այն ժամանակներն իսկ այս պատմութիւնը
պէտք է որ գոյութիւն ունեցած ըլլայ: Արտու-
գաւան՝ Թագաւորն առաքելայ գերեզմանն ունե-
նայու պատիւր պարտաւոր է լոյ իւր անուանը
հշման. ընդհանուր տարածուած դրոյցը մը հա-
մանալ կ'ըսուի թէ Բուշա Թագաւոր վկայած
ըլլալ Արտաւոր (Արտաւոր) կամ ի Բեքրիւստոս: Յե-
տա Սարտու գաւառի մէջ կը նստէր Մամառունեայ
եպիսկոպոսը (Աբր. Գ. Իմ, էջ 209): Հայ հին
մասնագրութեան մէջ մէկ մ'ալ միայն փաւստոսի
քով յիշուած կը գտնուի՝ «Հանգիստ առաքելայ»
կամ՝ «առաքելարանը Յեւան աշակերտաց», որոնք
Յովհաննէս Մկրտչի մարգարէական մատրան հետ
Ցարանայ Աշտիշա թագաւորը կը յիշուին (Փաւստ.
էջ 7 եւ 86), թայց ամենեւին գիւր մը չեն յաղարար:
Հոս իօսը կրնայ լոյ Բեքրիւստոս նշխարներու վրայ
ըլլալ, զորոնք կրնար Լուսաւորչի Ապաղիպոսիկան
ձեռք անցուցած ըլլալ՝ Արամայեցի վկայի
նշխարներուն հետ: Սանատրակ թագաւորն անոր

1 Գրեք Թղթոց էջ 42. 47. 48:

2 Հմմտ. Գարեթեր ակգ էջ 408 Թիւ 2:

3 Joh. Abbatis monasterii Bichlariensis ebronica
a I Justini imp. (s. Mommson), Chron. min. II 211 —
M. G. Auct. antiquiss. t. XI) «Ազգն Հայոց եւ Վրաց,
որ առաքելաց թագաւորութենէն ընդանեցան հաստաքը, երբ
Պարսից շտաբով արշայեն ի պաշտն կ'աղ կը բաժնա-
տուէին, այնպիսի ամպարիւն հրաման մը ընդգրկելով՝
իրենք փրկեց իրենց գաւառներն ի միասին Հառավե-
ցաց իւնիստութեան տակ գրին»:

Բազմ Յովհաննէս Բիկլարացի՝ բաղնաքանկ կերպով
մը կ'ազգէ Յ. Գաղաթիստաւարայ (Բ. Խէ էջ 408 Եւն)
ըստ բաւական միջին խոսքեր:

4 Գրեք Թղթոց էջ 78:

5 Միք. Ասորի էջ 92 — 147. 148 ed. Chabot.
Սաղմուն Բարսեղի Book of the Bee p. 120, 2 — 108
(Aneed. Oxon. Sem. Ser. vol. I 2) Հմմտ. Rich. A.
Lipsius, Die apokryphen Apostelgeschichten I, 29 II
155 ff. 163. 176. — Խոր. էջ 131 Արտուր Ոսեանց Արտու-
գաւանին հետ յարաբերութեան մէջ կը գնէ:

6 Ապա՝ ամպարիւն էջ 607/8 — 71, 56 ff. ed. Lagarde
կ'ըսէ թէ Ս. Գրիգոր Երանց կոչեցին Յովհաննէս
Մկրտչի եւ Արթուրիկայ վկային ոսկերէքն նշխարներ
բերու եւ Բաղաւան (Ի Բաղաւանայ) եւ Աշտիշա գետու-
ղեց. իսկ առաքելայ կամ աշակերտի մը նշխարաց մասին ոչ
ինչ տիւտ Արթուրիկայ (Ի Բաղաւան Բ. Բ էջ 86 Արթու-
հան. կաթողիկոսութեան սկիզբ) Դրեւայ եկեղեցույն
առանգին մէջ կը յիշէ՝ «Չնշխար սուրբ առաքելացն՝ զոր
բերեալ էր սրբոյն Գրիգորի եւ Հոռոմայ՝ գաւառեան նմա ի
բարեպաշտնէն Կասանիգիմանէն»:

Համար Թագեոս առաքելոյ սպանիչը ներկայացուցան էր, վասն զի հնազանդ ժամանակի միակ հայ Թագաւորն էր, որուն վրայջը քանի մը յիշողութիւններ մնացած էին:

Սասնաորուն առաջին անգամ Բարթողոմէոսի հայ. վկայարանութեան մէջ մտած են՝ Թաղէի վկայութիւնն, Բարթողոմէոսի յուն. վկայութիւնն, որուն հետ կը միասին լատիներէն Passio Bartholomaei, կուսարդէ թէ առաքելալը Հնդկաստան երթալով՝ հոն Պողոսիոս Թագաւորը զ'ըրանաց, բայց անոր Ասորիզէն (Սասնաորէն նշ.) երէց եղբորմէն պահանջեցաւ: Յետագայն բնագործներ՝ զ. օր. Սուտ Եպիփան, Սուտ Դորոթէոս, Սուտ Սոփրոնիոս եւ Սուտ Հիպոպոլիտոս, թէ եւ առաքելոյն ջարդոն « յերշտիկն, Հնդիկս պահած են, սակայն կ'ըսեն թէ անի մեռած է Մենէ Հայոց՝ Քաղանպոլիս, Արքանապոլիս կամ Արքանապոլիս զարդը: Ընդ հակառակ լատիներէն Breviarium apostolorum-ի եւ ասկէ կախով՝ սենեցող բնագործներուն մէջ անցած է Ասորիզէն Թագաւորն՝ իբր սպանիչ առաքելոյն: Ասորաց ջով այս Թագաւորը կը կոչուէ Ածաօօյ, Ածաօօյ, Ածաօօյ, Ածաօյ, Ածաօյ, Ածաօօփէ, այս եւ անշուշտ Ածաօյ՝ տարբեր ընթերցումներն, որ մասնաւոր կ'ըսեն Ածաօյ = *Հառափէ: Սակայն եթէ Պողոսիոս Թագաւորն է Սասնաւորացաց Քալմայի Թագաւորը, որ ծանօթ է Պաղարմէոսի (Է. 1, 68) Σιροπολσεμαίος (Siri Pulumāji) անունով՝ իբր Paithanի ինքնող (Ernst Kuhn), այն ասան հարկ է որ բնականաբար իւր երէց Ասորիզէն եղբորն ալ Հնդկաստան փրտուէր, եւ այս պարագային՝ երշտիկի Հնդկաստան կամ Հնդիկը են = Dakṣiṇapātha, Գակէան, ինչպէս որ երշտիկի Արարիս է — al Jaman «հարաւ», ըստ ինքեան՝ ալ, այս է երշտիկի կողմն:

Մարտիրոսութեան տեղն, որ առ Հասարակ Մենէ Հայոց մէջ կը գրուի, տարբեր ընդգործներու մէջ կը կոչուի ածաօյ, ածաօյ, ածաօյ, «Արարիցն», հայ. վկայարանութեան մէջ՝ Ուրբիւն, խորհուրդայ առ Սահակ Արծրունի (Թ. դարէն) թիղթոյն մէջ Ուրբիւն, խոր. (հէ 112) Արբիւն (առաքել ընթերցում՝ Արբիւն): Այս ամենն

1 Հմմտ. Lipsius, տեղ II 2, 65 ff. 58—62.

2 Հմմտ. Lipsius, տեղ I 147. 210. II 2, 55 ծան.

3. 103 ծան. 1.

4 Այսպէս Սաղմոն Բարսեղաց (Book of the Bee, p. 119) 18) երէց Ենապիկները:

5 Միջ. Եւթիքիք 92, 35 = 148:

6 Բարբերեան Մատենադարանի տարրկան թիւ 101 գրչապիղ (Ք. դարէ) առ Moessinger, Acta Bartholomaei p. 63, զոր Lipsius տեղ II 2, 104 ծան. 2 ի վկայութիւնը կը կոչէ:

7 Payne-Smith, Thes Syr.

8 Իբր երկրորդ ասանկութիւն կը հղարդէ Բարբերեան Մատենադարանի տարրկան թիւ 101 գրչապիղ: տեղ 5, 1:

9 Վարդ եւ վկայարանութիւնը սրբոց, Վնեմտ 1874, Մ հէ 208: Հմմտ. Lipsius II 2, 58:

10 Մատենադարանութիւնը Մ. Խորհուրդայ, Վնեմտ 1885, հէ 295: — Հնդիկն էլ 284 Բագարատեանց կը գտնուի թէ Թագաւոր պիտի ըլլան ի Գուրի:

պայցոյց է թէ յունական աղբիւրք Հիմ են այստեղ ընդհանրապէս: Սողոմոն Բարսեղի, Բարբերեան Թ. 101 հեռագիրն եւ Միջեպիլ տարի կ'ըսեն թէ Հայոց ներքսպոյն կողմերը՝ ջարդուած ըլլալ Բարթողոմէոս, ուր երեսնամայ՝ գործուելութենէ ետքը Հայոց Ուրաւոր Թագաւորն խաղաւցաւ եւ իրմ շինուած եկեղեցին թաղաւցաւ: Ըստ Ասողկան (Ս. հէ 46)՝ Բարթողոմէոս մարտիրոսացաւ Արբիւն՝ ջարդալը. այս անունն յայտնացաւ նոյն եւ Acta Archelai et Manetis ըստով վկայարանութեան castellum Arabionis անուն առ տեղոյն հետ, ուր ապաստան էր՝ Մանի՝ պարսկական բանտէն փախչելէն ետքն եւ ուր վերջէն դիւստաւեցաւ: Ի խորհարար Արքեղապի հետ ունեցած վիճարանութիւնն ետքը՝ յաղթալ խառնիդաւորեց կ'ուզէ ՊՄանի ջարդարտաց հեռքը մտնելն, որ դաշիք էին Ստաւիդը գետէն անդին: Ասոր վրայ՝ Մանի եկած ծամովը եւ կը գաւառայ եւ Ստանգա գետն անցնելէն ետքը կը գիմէ՝ «յամարն Արարիցն» (հէ 195, 10), Յայտնապէս՝ Ստանգա բառով գետով, որ Պարսիկ եւ Հռովմայեցոց մէջ սահմանագիծ կը համարուի, կը հասկըցուի Տիգրիս: Անուն առնուած է Աղեքսանդրի պատմութիւնն (2, 14. 15), ուր սակայն կը նշանակէ 'Αράξης (Կալստ. 5, 4, 7. 5, 5, 2 են), այսօրեան Բենդ-ի Վալիք, զոր ստիպուած էր Աղեքսանդր անցնիլ՝ Ըօշէն ի Պարսս երթալու տեղն: Ըստ այսմ Արարիւն-Ուրբանապոլիս կամ castellum Arabionis-ը կ'ընար ըլլալ ոչ Կոստայ գետունին ելեւանն, ոչ Արշարունաց՝ Երանուրան ու Երանուրանիւրն, ոչ Աղաք: ոչ Մենէ Հայոց մէկ ուրիշ տեղն, եւ ոչ ալ Σασιου Χαραξ կամ Karcha de Maïsan՝ բառապէս՝ Ուրբիւն աղեքն G. Hoffmann տեսած է¹⁰, Արարիւն-Ուրբանապոլիս կամ castellum Arabionis է՝ Եւայի՝ 'Արեւան' (Bedjan, Acta mar. et sanct. II 349,

1 Միջեպիլ պարզապէս կ'ըսէ «Հայաստան», Սողոմոն տար վրայ կ'ընքեն Արարիք, Քաղաքիւ, Գուրի (?) եւ Պարսիկս:

2 Միջ. Եւթիքիք «Երեւանայոյ»:

3 Հմմտ. Թաթարիք II 238. 5 «Եւ ինք Թաթարիքի վրայ Ուրարի» որ է երկիր Հիւսիսայ:

4 Acta disputationis Archelai et Manetis — Routh, Reliquiae sacrae I 48, 9. 194, 12.

5 Հմմտ. Nöldke, ZDMG. 44, 399.

6 Գետին անունը Արեւանու ջով (3. 18, 6. 10) չէ յիշուիլ: Գետն որ Σιράγγας նոյնաբար պարսկ. 'Αράξης կը թուշեն, մարդ կը յտելի կարծիքով թէ կերպով մը 'Αράγγας — փրկեցուցաւ. Arange ծագած պիտի ըլլայ: Arang՝ փրկ — պարսկերէն՝ պալկիկը գրութիւնն է անեղ. Rastehar, որուն կը համապատասխանէ Յուսոց (եւ Պարսիք) ջով՝ 'Αράξης, որ յետագայն ժամանակներն Տիգրիսն ալ կը նշանակէ: Եթէ մէյ մը յիշ. ΑΡΑΓΓΑΣ սխալմամբ ΣΠΑΓΓΑΣ կարգաւորած էր, այնուհետեւ հարկ էր որ ասկէ Σιράγγας նշան առաւ զար, վասն զի ցը խուրճը յունական չէ:

7 A. v. Gutschmid, Rh. Mus. N. F. XIX, 174.

8 Հայ. աստիպայց յ18 Գետար: Հմմտ. Lipsius, տեղ II 2, 100, 103 ծան.:

9 K. Kessler, Mani I 89 ff.

10 Nöldke, ZDMG. 44, 399.

9. Synod. orient. ed Chabot p. 33, 29. 34, 18. 36, 15 = 272—274 a. 410. 60, 12 = 307 a. 486) կամ Եր. 1360 «Մասնէ գ-Արեւան» (Bedjan IV 134, 3. Synod. orient. p. 53, 10 = 299 a. 486; 109, 4 = 366 a. 554; 110, 18 = 368 a. a. 576; 164, 23 = 423 a. 585; 214, 7 = 479 a. 605), նաեւ Եր. 1361 «Արեւան յայնկոյս գետայ» (Synod. orient. p. 43, 21 = 285 a. 424) Բեթ-Գարմի գաւառին մէջ. Զարո եր կարծի թէ «Մասնէ գ-Արեւան» թեմը փոքր Զարի Տարուա-կոյմէ էր, յայտ նմանապէս կը համարի թէ առ-ժամայէն բնակոյն հիւսիսային կողմերն եպիսկոպոս մ'ալ եղած է: Տարակոյս չկայ որ ստիկոյ նոյն չի կրնար ըլլալ ոչ Սիրուանի մօտերն գտնուող Արաբա Արեւաշանի՝ հետ ի Մաղարազան եւ ոչ ալ Ռաւանգուզի, Ռաւանգուզի հետ՝ Ռաւանգիդ-չայի վրայ. այս վերջինս Ագիարենէ գաւառին մէջ կ'իյնայ: Կարեւա գը-Բէթ Արեւի, Բէթ Գարմի գիւղաւոր քաղաքին մէջ՝ ի հնոց շատ մը մանիքե-ցիք կային:

Ըստ այսմ Մանիքի մահուան տեղն՝ անոր քրիստոնէական դուզին համեմատ՝ ընծայուեցաւ Բարթողոմէոսի, որ անկած ու մշակած էր առաջին անգամ այն աղբարեղ, զոր յետոյ նոյն հերետի-կոսականք տակերց: Միայն պայմաւ չէ թէ ինչ կերպով՝ նոյն տեղը Մեն Լայք փոխադրելու գա-ղափարին յանգեցան: Բարթողոմէոսի պատմու-թեան՝ Մանիքի դուզին աղբարեւ ըլլալուն մէկ նշանն ալ այն է որ ինչ ինչ բնագրիներու համե-մատ՝ առաջեկող մարթնակերծ եղած է, եւ մարթի-քաղի պէտքը տուած է: Սակայն յայտնի է որ այսպէս եղած է Մանիքի մահը:

Առաջին անգամ Լայտատան վերջին քայլն առնելով՝ Արարիգէն թագաւորին ուղղ գրին զՍա-նատուրկի՝ որուն առաջընթացին թուող արգէն ծա-նօթ էր Թագաւորի վկայարանութենէն: Սա ալ կայ որ Բարթողոմէոսի հայերեն վկայարանու-թիւնը յետնագոյն կցեցաւ մին է՝ քաղուած այլ եւ այլ զոյցներէ:

1. Synod orientale p. 66.

2. Այսպէս Mas'ar b. al Mubalhil Երուսաղէմ քով Ս. 230, 9 եււ. Դ. 393, 13. Mas'udi. Murug III 69. VI 187. — Murug VI 225 ed. Եր. 1361. M Ան. 3. Kitab at taanib 21, 3 P Ան. 3. L Ան. 3. 353, 18 P Ան. 3. 3. L Ան. 3. Qod. 244, 7 Ան. 3. Muq. 53. Բեթի մող B Ան. 3. 115, 3 Ան. 3. Գրութեան վերջին մե. Ե կը ցուցնէ, որ միայն Ան. 3. 115 կամ Ան. 3. 115 եւրը կրնան նկատուիլ թեան առնուիլ. վրան զի միայն այս պարագային ու սղեղանաւոր անիւնը կրնայ մեղուիլ:

3. Karchä de Beth Selüchp վկայող վկայարանու-թիւնը առ G. Hoffmann, Auszüge 46-50. 52. Bedjan, Acta mart. et sanct. II 512, 1 ff. 289, 4.

4. Այս խնամող հասկնալու է Սուա Հիպոպոլի-տոս (ed. Lagarde Lipsius II 2, 60 նախ.) եւ Theodoros Stodites (անգ. էջ 101 եււ.) ձեռագրեւ ճոքաբ Թիւսէ (— արթնալոր եղած՝ պարկի պէս) բացարանութիւնը, Breviarium apostolorum (անգ. էջ 25, նախ. 3) ընդ կ'ընէ «կենդանուի արթնալոր եղանակ»:

5. Նման Lipsius II 2, 98 ff.

6. Եպիսկոպոս-Երթողական խմբին մէջ ալ կրկնի ու

Սանատուրկ-Երթողական անունն աւելի ուշ տանե-նք որ ալ դործածական էր. այսպէս կը կոչուէր Բախ-րայինի վերջին թագաւորը՝ Գ. դարուն առաջին երրորդին մէջ՝ եւ քրիստոնէայ մ'ալ Էպիսկոպո-լաւանայ տանէ՝ (յսմի 662 Յունաց — 951 յետ Գրիստոսի):

Բնականաբար հիմայ ամէն հիմ ու արժէք կը կորսնցնէ Սանատուրկի եւ իր որդւոյն՝ Վա-ղարէի թագաւորութեան ժամանակը, զոր Մար Արաւ մեծերացի կ'ընծայէ անոնց (164—193 եւ 194—213 յետ Գրիստոսի): Այս ըստածը կ'արժէ միանգամայն Մար Արաւի իբր թէ Ագաւանգե-ղուէն գրուած մարդը թագաւորաց ցանկին հա-մար, ի մանաւորի՝ թագաւորաց տարիներուն հա-մար: Չառ յօդուածով մը Մար Արաւայ Լայոյ նախնական պատմութիւնը պիտի ուսումնասիրեմ, որ կը ցուցանեմ թէ այն պատմութիւնն առա-ջին անգամ Թ. քարուն եւ հասանորդ իշխանաց իշխանին՝ Բագաւոր Տարուանցոյն որով (Ost-europäische Streifzüge էջ 463 թիւ 18) գրուած է: Աւելի ուշ, սակայն Աշտ Մենին թագաւոր օծուելէն յառաջ կ'իյնայ այս պարագային Մու-սիի խորհրդացոյ պատմութիւնը: Ըստ այսմ՝ այլ եւս պատճառ մը չկայ Սանատուրկի տալու խաղաղ-եւ Բարդուղ աղբարեւը, որ ըստ խորհրդացոյ (էջ 145) իրենց վշտաց Սուրհայ թագաւորին առաջնորդութեամբ ճորայ կապանն ու կուսն անցան, սակայն Վաղարէն եւ միւլեցեան եւ ճա-րայ կապանէն անդին հալածուեցան. նա մանաւանդ որ պատմութիւնը կը վկայէ թէ Արեւը Վաղար-չայոյ տանին յարեալով մ'ըրած են եւ Աղուանից ու Մարաց (Արապատական) աշխարհ-ներն ստիկոյ տակը եւ Լայտատան ու Գամիքի մօտ (Դիւն կաստա 69, 15, 1): Բնականաբար ծանօթ չէ որ թագաւորը թշնամիներն հայածած տանէ՝ Դարեանդի քով պատերազմի մէջ ինկած ըլլայ, ընդ հակառակն՝ ըստ Դիւնի՝ պէտք է որ մեծապէս գոհ եղած ըլլայ որ հարկով մը զլեւն հեռացուց այս անկող հիւրերը, Կ'աւանդուի թէ Գրիսի տանինն ալ Արեւաց արշաւանքներ անդ ունեցած են, սակայն անբաժանուիլութիւնը ծա-նօթ չենք:

Սանատուրկ թագաւորին հիմնած Մեն-ը-քաղաքն ամենեւեւ դործ չուին ոչ Մենիի, Մեն-ձիւի հետ եւ ոչ ալ Բարդը Լայոյն Մու-ր գաւառին հետ, որ Արարեստանցաց Մու-զին ա-նունան երկրին է, թէ եւ Մար Արաւ այս երեք անուններն յայտնապէս իրարու հետ կը միացնեն, ինչպէս որ Փաւստոսի պատմութիւնն բացայայտ կը տեսնուի, Մու-րը որ արեւելեան եփրատայ (Մու-րատ-տուր) վրայ, զոր Լայոյ առկարարը Ար-ձ-նի, զլեւն (ն. թ. 128) եւ Ցակիտոս (Տարեթ. 15, 15)՝ Arsanias, այս է Ար(ա)նիս, Դիւն կաս. (62,

կրկն անգամ ըսուան թէ առաջինը Պարթեւաց եւ ելամացոց գաղած ըլլայ (Lipsius II 2, 77. Լայոն-ցիւ էջ 80), պարագայն իրեն հիմ ունի ստուգանական բառախաղ, ու կամ կցեցանք մը՝ խորհրդացոյ մեծ:

1. Թարգմ. Ա 820, 2 Dnaw 45, 13.

2. Bedjan, Acta mart. et sanct. IV, 166.

3. Կապիտալիտ, Պիտ 5, 4.

Ողակների մասերը՝ ուրիշ մարդկանքի մը սպանութեան վրայ, հաւանական է որ Ողակների զբոյժն այս հնագոյն պատմութեան վայելէ աւելի ուշ տաւնեւոր յարմարութեամբ է, այնչափ աւելի՝ որչափ որ Մուշեղ Մամիկոնեան՝ մարդկանքի սպանելէն ըստ Գ. Ի.՝ իւր գաղտնիքները գրեթէ է մարմնագրութեան փոխ առած է։ Մարդկանքի Մուշեղի քով սպանման պատմութիւնը՝ Տարաւոյ մէջ բաց ի սրբերէն կալուածող վերաբերող գիւղերէ — որ Հայոց մարդկանքի հոգեպատկերն առնել են — դիտել միայն Ներսէս Կաթողիկոսի կալուածները՝ զորոնք նմանապէս մարդկանքի կը լինայ սրբերէն կալուած ընել։ Ուստի մեծապէս իր մղումը կարծելու թէ Մամիկոնեանց Ողակն ամբողջ յիշատակութիւնն ժամանակագրական վերապի մ'ըլլայ եւ ամբողջ զբոյժը իր վերջնական կերպարանքն առած ըլլայ՝ Մուշեղ Կաթողիկոսի մահէն յետեւ ետքը։ Այս բառաւորն հակառակ կ'ըլլայ առ պարագայ որ Տիրանի որոնք իսկ թագ կ'ըլլայ Մամիկոնեանց «այլ տան», մը ինչ, զոր այն տաւնեւորն թողլով՝ քաղաքացիական իրենց բնիկ աշխարհը՝ Տայը։

Մովսիսի Խորենացւոյ համեմատ (Բ, 44)՝ Ողակն նախաբար կը վերաբերի եղբոր Ավանեաց տոհմին, զոր Տրգատ թագաւորն գէտ ապստամբութեան մ'առնել Մամիկոնեանց Մամիկոնեանց կարծեցեալ նախնին՝ մէկտեղելն վերցուց. որուն վրայ թագաւորը զՄամիկոն վարձարեց նոյն տոհմին ստացուածքներն ի շնորհակալութիւն անոր տալով։ Ավանեաց տոհմին, ինչպէս նաեւ Ամատունեաց տոհմին ընդմէջ՝ պարզապէս Խորենացւոյ մէկ գիւղան է։ Ավանի տոհմաւորն հնագոյն մասնագրութեան մէջ, որչափ կը տեսնեն, մէկ անգամ միայն կը հանդիպի. այսպէս Ալբուկ Ալեուրի եղբէն էլ 173 = Langlois II. 215, եւ բաց տառի Խորենացի (էջ 206)՝ Գիւղ տարաւոնցի անապատականը, որ Դանիելը թորպիսկոպոյն աշակերտն էր (Փաւստ. Զ. 44), սկիզբէն կը չինէ։ Միայն գիւղերն որ Մամիկոնեանք, տարբ. շինատաւանէ գաղթած տոհմ մըն էին, որ արդէն ըստ Փաւստոսի՝ Գ. դարուն առաջին երրորդին Հայոց թագաւորութեան սպարապետութիւնն սնելը ժառանգաբար, թէ այս անգլոթիւնն որչափ փոփոխել է, բնականաբար շատ ինդիական է, վասն զի Մամիկոնեանց ծառայել է այս տաւնագրութեան վախճանն եւ մէկու զոման է ալ առ հաստատակ ստուգութիւնն քննելու առնել միջոց կը պահի մեզ, եւ հոն ուր այսպիսի քննութիւնն մը հնարաւոր է, այս քննութիւնն առ

հասարակ այն ժառանգական գրութեան չի նպաստել։ Արդէն Տրգատայ տաւնեւոր իսկ Մեծ Հայոց ամեն զորաց վրայ սպարապետ մը կը յիշուի Արտաւազգ անունով, որ անտարակոյս մամիկոնեան մը պիտի ըլլայ։ Եւստիսի Արտաւազգի մէջ սուր անունը կը պահուի եւ ինչպիսի Փաւստոսէն էլ Ծ (հմտ. էջ 28) հաստատ ըլլայ, ուր Արտաւազգայ որդին Աւաշ կը նշանակուի իբրեւ նախապետ մամիկոնեան տոհմին՝ յազգէ սպարապետութեան Հայոց, եւ իբր մեծ զորավար զորաց խորհուրդ Բ. Ի. Արգ. Խորենացի, որ կարելի եղածին շափ մամիկոնեան ներքէ Հայոց հին պատմութիւնն անհետացընել կ'ուզէ, նոյն Արտաւազգ սպարապետ Մամիկոնի կ'ընէ (Բ. հգ, 44, 45), եւ որպէս ինչ մէկը չհետաքրքրուի հարցընելու թէ ինչու Մանրակոնիք այլ եւս Հայոց պատմութեան մէջ զեր մը չեն խաղար, այս հարցման ալ առջեւ կ'առնու ըսելով թէ Արտաւազի բնակ տոհմը (բաց ի Արտաւազգէ, որ փախած էր) տնային ըստ է (Բ. հը)։ Ժամանակագրական այս վերապահին հիմնէ Մամիկոնեանց հնագոյն մէկ պատմութիւնը, զոր Խորենացի գործածած է։ Այս հնագոյն պատմութիւնը կ'ընէ թէ Մամիկոնեանց Մամիկ եւ Կանակ նախնիներն Հայոց խորով Առաջին թագաւորին եւ Պարթեւաց վերջին արքային՝ Արտաւազի տաւնէ Հայաստան գաղթած են, բայց միեւնոյն ժամանակ Պարսից Արտաւազի արքային հինգերորդ տարին՝ Պարսոս կայսեր առաջին եւ խորհուրդ 357 տարին կը զենէ։ Ըստ այսմ Մամիկն կ'ուզէ իր ընթերցողներուն հետաքրքրութիւնը յագեցընել եւ մեկնել թէ Մամիկոնեանց տարբ. տոհմին ինչ նամակը Հայոց աշխարհին մէջ այնպիսի մեծ զօրութեան հասած ըլլայ, եւ այս վախճանաւ կը ստեղծէ իրեն յատուկ գրութիւնն մը, որուն համեմատ պիտի մեկնուի իբր թէ այս երեւոյթը՝ հին բնիկ տոհմուր — որ յետոյ իրենց նշանակութիւնը կորուսած էին — եւ քաղաքացիական ընդմիջում ըլլալով։ Այս քննմանն օրինակ եղած է Խորենացւոյ Փաւստոս, որուն քով խորով Բ. եւ Տիրան թագաւորներն առնել շատ մը տոհմուր — Մանաւազեանց, Ողակեանց, Բրգեանեանց, Բագեանց, Արգեանց, Ռշտունեանց եւ Արծրունեանց — անգաւականաւ կը պատմուի։

Dr. J. Marquart.

ԱՅԳՈՒՐԱԿԱՆ

ՊԵՐՍՈՒՆԱԿԱՆ ՏՐԱՎՈՐՆԵՐ ԲԱՐՁՐԵՆԵ

Բարեկիշապաւ Լ. Արմանեւ Ա. Եփրեմ-ճեան, Միաբան Անտոնեան, 1841ին Պարսկաստան անարաւորութեան երթալով՝ տեղւոյն ազգայնոց սովորութիւններէն վրայ բաւական ծանօթութիւններ հաւաքած է. ուսկից հետեւեալները կը բարձրէր։

- 1 Աշաթ. 641 = Lagarde p. 80, 98.
- 2 Սերբոս 12-13:

այս մեզ թէ ինչու. Զաւար-Շ Արաւ թագաւորը զերի բանելէն ետքն անմիջապէս Հայոց վրայ լքածը։ Արեւելե գաղթին հարկաւ թուականը նման է, բայց ինչպիսի 887 ըլլալն՝ 872ին սկիզբէն Զաւար-Շ տարաւոնքը զայլ կը ստաննէ զվերջակ եւ զԱւատան ըմբ. § 14: Փաւստ. Ե Գ (պատմ. անուն) — Ե Ե (Գաղթ)։

4) Հայոց Լուրդաբոն ներկայ է Ներսէս Կաթողիկոսի թագման (Փաւստ. Ե իւր էջ 222 եւն)։

1 Փաւստ. Գ 44 էջ 47:

2 Մարգարտան, Բնութիւնը Երանի պատմութեան վրայ, Մատն. Ա. էջ 47-48:

3 Փաւստ. Ե Գ էջ 204. Ե էջ 247/8:

4 Փաւստ. Գ. Գ 44: